

HÁROM ÉV? – PÁL APOSTOL ARÁBIAI ÚTJA

Két damaszkuszi tartózkodás

Annyi mindenestre egyértelműen kiderül az ApCsel beszámolóiból, hogy látomása során Pál elveszítette a látását. Ezután Damaszkuszba ment, ahol hamarosan találkozott a keresztényekkel. Egy Ananias nevű tanítvány (*mathétés*) meggyógyította, mire rögvest megkeresztelkedett. Ebben a pillanatban a keresztények elpusztítására felelködött Pált mintha kicserélték volna. Amilyen lankadatlan volt mindeddig Jézus tanítványainak üldözésében, ugyanolyan ügybuzgalommal lát hozzá új életéhez – az első perctől fogva. Az ApCsel 9. fejezete világosan leírja, hogyan történik mindez:

- 19b *Néhány napig ottmaradt Damaszkuszban a tanítványokkal,*
20 *és máris tanította a zsinagógákban, hogy Jézus az Isten Fia.*
21 *Akik hallgatták, mind megdöbbenek, mondván: "Hát nem ez tört vesztükre Jeruzsálemben azoknak, akik ezt a nevet segítségül hívják? Ide is nem azért jött, hogy bilincsbe verve a főpapok elé hurcolja őket?"*
22 *Saul azonban mind határozottabban lépett fel, s mert azt bizonyította, hogy Jézus a Messiás, zavarba hozta a damaszkuszi zsidókat.*
23 *Amikor már jó idő eltelt, a zsidók megállapodtak, hogy megölik.*
24 *Saulnak tudomására jutott szándékuk. Éjjel-nappal szemmel tartották még a kapukat is, csak-hogy eltehessek láb alól.*
25 *A tanítványai azonban kiszöktették éjszaka, kötélben leengedték a falon át egy kosárban.*
26 *Amikor Jeruzsálembé ért, a tanítványokhoz akart csatlakozni, de mind félték tőle, nem hitték el, hogy tanítvánnyá lett.*

A damaszkuszi eseményekről ez a legrészletesebb ránk maradt beszámoló. Az 22. fejezetében olvasható megtérés-történetben Pál csak annyit mond a látomása utáni damaszkuszi tartózkodásról, hogy Ananias meggyógyította, és felszólította, hogy tanúskodjon mindenki előtt arról, amit látott és hallott (ApCsel 22,15.). A következő mondata már a jeruzsálemi eseményekről szól. A 26. fejezet leírása pedig csak arról tájékoztat, hogy a látomás után Pál elsőként a damaszkusziaknak hirdette az evangéliumot, majd a jeruzsálemieknek, majd szerte egész Iudaeában, végül a (nem zsidó) népeknek, azaz a pogányoknak.

A fentiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy Pál damaszkuszi megtérésétől a jeruzsálemi látogatásig az alábbi pontokban foglalható össze az apostol tevékenysége az ApCsel 9. fejezete alapján:

- 1) Damaszkuszban meggyógyult és megkeresztelkedett (18–19.).
- 2) Rögtön (*eutheós*) hirdette a damaszkuszi zsinagógákban, hogy Jézus az Isten fia (20.).
- 3) Sokan csodálkoztak a hallgatói közül (21.).
- 4) Egyre határozottabb lett, és azt bizonygatta (*symbibazón*) hogy Jézus a Krisztus, azaz a Messiás (Felkent) (22.).
- 5) Zavarba hozta a zsidókat, akik sok nap után megállapodtak, hogy megölik (22–23.).
- 6) Pál tudomást szerzett tervükről, és tanítványaiⁱⁱ egy éjjel kalandos körülmények közt megszöktették (24–25.).
- 7) Jeruzsálembé ért (26.).

E koherensnek tűnő eseménysorba vajon hol illeszthető be a Gal. 1,17-ben említett arábiai út? Milyen metszéspont mentén lehet kettéosztani a damaszkuszi eseményeket? Sajnos a Galata-levél nem ad biztos fogódzót, hiszen Pál megjegyzése („majd ismét visszatértem Damaszkuszba”) csak azt teszi kétségtelenné, hogy két damaszkuszi tartózkodás volt az apostol életében, amelyek közül az egyik megelőzte, a másik pedig követte az arábiai utat. Ezen kívül más eseményről nincs tudomásunk, amely beékelődhetett a damaszkuszi időszakba.

Két olyan pillanat kínálkozik, amikor az apostol Arábiába távozhatott. Az első a fenti eseménysor 3. pontja, azaz ApCsel. 9,21 után. Korábban biztosan nem, hiszen Lukács szerint gyógyulása és keresztelkedése után rögtön (*eutheós*) hirdetni kezdte tanítását a zsinagógákban. Ha ez így van, akkor feltételezhetjük, hogy Pál, miután megdöbbenette a zsinagógákban összegyűlő zsidókat, szabad akaratából hagyta ott a várost, hogy Arábiába induljon, és a 4. pont (ApCsel. 9,22.) már az Arábiát megjárt Pálról szól. Ebben az esetben talán az apostol megerősödésének (*mallon enedynamuto*) is köze lehet az arábiai intermezzóhoz. A 4–6. pontok (ApCsel. 9,22–25.) a második damaszkuszi időszak eseményeire vonatkoznak. A modern szakirodalom elsöprő többsége véli úgy, hogy ez az első feltételezés a helytálló, és a "már jó idő eltelt" (*eplérunto hémerai hikanaî*) (ApCsel. 9,23.) Lukács leírásában arra utal, hogy a damaszkuszi zsidókkal való összeütközés már egy későbbi időszakra, azaz Pál második damaszkuszi tartózkodására vonatkozik.

A 6. pont lehet a másik pillanat, amikor Pál Arábiába indulhatott. Távozását ez esetben menekülésként kell értelmeznünk, hiszen ekkorra már annyira forróvá vált a lába alatt a talaj Damaszkuszban, hogy a tanítványoknak kellett leengedniük őt egy kosárban a falon át, az éj leple alatt (ApCsel 9,25.). Ha így történt, akkor viszont semmit sem tudunk Pál második damaszkuszi tartózkodásáról. Ez erős érvek tűnik az első változat mellett, ám még nem elegendő, hogy teljesen elveszük a másodikat. Az arábiai útnak sem találjuk nyomát az ApCsel-ben – miért volna hát merész ugyanezt feltételezni a második damaszkuszi tartózkodásról? De vajon miért tért vissza Pál később a városba, ahol korábban az életére törtek? Nos, más esetekben is előfordult, hogy az apostol működése olyan indulatokat váltott ki a hallgatóságból, hogy meg akarták gyilkolni. A legismertebb példa erre Jeruzsálem, ahol első látogatásának szintén az vetett véget, hogy egy ellene tervezett merénylet szándéka a fülébe jutott.ⁱⁱⁱ Ennek ellenére később még többször járt a városban. Bár e második feltételezést, azaz a 6. pont után következő arábiai út hipotézisét kevesen képviselik a modern szakirodalomban^{iv}, hiba volna kizárni az ApCsel és a Gal kombinatív értelmezésének ezt a módozatát.

A két damaszkuszi időszakhoz szolgáltató érdekes adalékot Pál önéletrajzi jellegű megjegyzése a korinthisiaknak írt második levelében (2Kor 11,31–33.):

31 *Isten, Urunk Jézus Atyja, aki mindenkor áldott, tudja, hogy nem hazudom.*

32 *Damaszkuszban Aretas király helytartója őriztette a damaszkusziak városát, hogy elfogjon,*

33 *s egy ablakból kosárban bocsátottak le a falon, így menekültem ki a kezéből.*

Nyilvánvaló, hogy Pál az ApCsel. 9,25-ben is elmesélt kalandos szökést írja le: amikor Damaszkuszban veszélybe került az élete, a falon egy fonott kosárban leeresztették őt, és így menekült meg. A lukácsi szöveggel azonban éles ellentétben áll az apostol életét fenyegető erő. Az ApCsel. 9,23 szerint a zsidók határozták el, hogy megölik, míg az imént idézett levélrészlet szerint egy Aretas nevű király helytartója (*ethnarchés*) figyeltette a várost, hogy elfogja őt. Vajon a zsidók törtek az apostol életére, vagy Aretas helytartója?

Aretasnak ekkoriban a Iudaeától (és Damaszkusztól is) délre eső Nabateus Királyság uralkodóját nevezték. A korabeli zsidó szóhasználatban araboknak nevezték a nabateusokat^v, akik IV. Aretas király uralkodása (Kr. e. 9/8-tól Kr. u. 39/40-ig) idején ellenőrzésük alatt tartották az egész Sinaifélszigetet, az Arab-sivatag egy részét és a Holt-tengertől keletre fekvő városokat is. Ha hitelt adhatunk Pál szavainak, akkor arra kell következtetnünk, hogy az apostolt a nabateus király damaszkuszi megbízottja akarja letartóztatni – de vajon miért?

Kétféle választ valószínűsíthetünk: vagy azért üldözi a helytartó Pált, mert ura, IV. Aretas erre utasítja, vagy azért, mert valami olyat tett Damaszkuszban, ami a helytartót ellene ingerelte. Ha az első választ tartjuk valószínűbbnek, akkor azzal az előfeltevéssel kell dolgoznunk, hogy az apostol ekkorra (=ApCsel. 9,23–25., illetve 2Kor. 11,32.33.) már megjárta Arábiát, ahol valami ok folytán összeütközésbe került IV. Aretasszal. Így Pált nem damaszkuszi zsinagóga-beli működése és a zsidók haragja, hanem a nabateusok királyának akarata folytán akarták elfogni. A csodás menekülés okát tekintve viszont szembe kerül egymással az ApCsel és a 2Kor, és egy nagyjából érthető vallási konfliktus helyett valamilyen rejtélyes politikai motivációt (ti. Aretas király bosszúját?) kell feltételeznünk Pál menekülése mögött.^{vi}

A másik feltevés megengedőbb: azért üldözték Pált, amit Damaszkuszban tett. Ez a változat könnyen hozzáigazítható az ApCsel elbeszéléséhez: Pál ugyanis azt hirdette a zsinagógákban, hogy Jézus a Messiás (ApCsel. 9,22.), és ezzel annyira feldühítette a helyi zsidókat, hogy azok nemcsak egyszerűen összebeszéltek, hogy megölik (ApCsel. 9,23.), hanem be is vonták tervükbe (megvesztegették?) a nabateus király damaszkuszi helytartóját, hogy tartsa szemmel a kapukat (ApCsel. 9,24.) és őriztesse a várost (2Kor. 11,32.). Így a zsidók a helytartó segítségével remélték letartóztatni Pált. Ez a lehetőség nem zárja ki azt sem, hogy az apostol a fentebb vázolt 6. pont (ApCsel. 9,25.) után indult Arábiába, hiszen valójában őt nem a nabateusok üldözik, hanem „csak” saját népe mozgat meg mindet követ letartóztatása érdekében.

Mint láthatjuk, a fenti kérdések eldöntésénél rendre feltételezésekre és következtetésekre kell támaszkodnunk, és egyik változat sem bizonyítható filológiai módszerekkel. Mégis, mivel Aretasszal való összeütközésére semmilyen forrás nem utal, valószínűbbnek tűnik az a feltevés, hogy a zsidók nyomásának engedve akarta letartóztatni őt a damaszkuszi helytartó. Korántsem biztos tehát, a Galata-levélből ismert arábiai út okozataként áll elő a damaszkuszi vészhelyzet, amelyből a tanítványok segítsége menti ki az apostolt – hiszen ez a vészhelyzet meg is előzhette az arábiai utat.

Az út lehetőségei és kronológiája^{vii}

Pál arábiai útjával kapcsolatban gyakran merül fel a „három év”, mint az út időtartama. Be kell látnunk azonban, hogy az időrend megállapításául rendelkezésünkre álló egyetlen támasz, a Gal. 1,15–18 nem nyújt biztos fogódzót, mert bár azt nagy biztonsággal elfogadhatjuk, hogy a „három évvel később” (*epeita meta tria eté*) kitétel a megtéréstől Jeruzsálemig eltelt időszakra vonatkozik, azt nem

tudjuk, hogy ebből mennyi esik az előző fejezetben tárgyalt két damaszkuszi tartózkodásra és mennyi a közbeékelődő arábiai útra. A Pállal foglalkozó szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy alapvetően kétféle álláspont létezik az arábiai út kronológiájával kapcsolatban: ezeket leegyszerűsítve nevezhetjük hosszú-Arábia és rövid-Arábia kronológiáknak. Az előbbi álláspont képviselői hosszabb, többéves arábiai tartózkodást és két aránylag rövid damaszkuszi időszakot feltételeznek, míg az utóbbi hívei úgy vélik, hogy Pál az idő nagy részét Damaszkusz városában töltötte, és csak egy rövid időre ment át Arábiába.

E fenti két álláspont közül a hosszú-Arábia számít hagyományosnak, legalábbis ezt az értelmezést látszik elfogadni katolikus szakirodalom döntő többsége.^{viii} Az ApCsel. 9. fejezetének ide vonatkozó részében szereplő időhatározók nem valószínűsítenek hosszú Damaszkuszi tartózkodást: egyrészt azt olvassuk, hogy gyógyulása és keresztteljedése után az apostol rögtön (*eutheós*) hirdette, hogy Jézus az Isten fia (ApCsel. 9,20), másrészt pedig azt, hogy sok nappal később (*eplérunto hémerai hikana*)^x a zsidók elhatározták, hogy meggyilkolják (ApCsel. 9,23). Ha pedig a damaszkuszi látomás és a jeruzsálemi látogatás között három év telt el, és ebből csak rövid időt töltött Pál Damaszkuszban, akkor világos, hogy a három esztendő nagy részét Arábiában töltötte.^x

Az első határozott támadás a hosszú-Arábia elmélet ellen 1897-ben érkezett: J. W. McGarvey egy rövid tanulmányában^{xi} rámutatott, hogy Pál maga semmit nem mond arábiai utazásának időtartamáról a Galata-levélben^{xii}, az ApCsel. 9,20–22 leírása azonban egyértelműen arra utal, hogy az apostol hosszan időzött Damaszkuszban, mire magára haragította a helyi zsidókat. Azt is nyilvánvalónak tartja, hogy az arábiai utazás a fenti 3. pont (ApCsel. 9,21) után illeszthető be az eseménysorba. McGarvey ezért meglehetősen vehemenciával támadja a hároméves arábiai tartózkodás elméletét: „Let us hear no more, then, of Paul spending three years in Arabia.”^{xiii}

A 20. században aztán igen sokan^{xiv} csatlakoztak McGarvey álláspontjához, és felhívták a figyelmet arra, hogy a „három év múlva” időhatározó összességében a damaszkuszi látomás és a jeruzsálemi látogatás közti időszakra vonatkozik. E három év java részét pedig Pál akár Damaszkuszban is tölthette, Arábia pedig csupán egy rövid szakasz volt az életében. Sokan tehát a rövid-Arábia álláspontjára helyezkedtek. A legtöbb lexikon^{xv} azonban agnosztikus álláspontot képvisel e kérdésben, és megjegyzi, hogy semmit sem tudunk Pál apostol arábiai útjának időtartamáról, amely így a pár naptól a három évig bármennyi ideig tarthatott.

A páli relatív kronológiát meghatározó három évvel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy az ókori időszámítás módszere szerint ez aligha jelenthetett a mi fogalmaink szerint három kerek esztendőt – sokkal valószínűbb, hogy valójában inkább csak kettőt jelölt. Több szerző is rámutat arra, hogy az ókorban három évnek nevezett időtartamot valójában úgy számították, hogy a jelen évből hátralevő (bármekkora) időszakot egy évnek tekintették, csakúgy, mint az utolsó évből eltelt időt is. A „három év múlva” tehát így értendő: 3 év = x + 1 + y, ahol az x a folyó évből hátralevő időt, az y pedig a nevezett későbbi eseményig az adott évből eltelt időt jelöli. Ugyanezzel a számítási móddal találkozunk, amikor Jézus harmadnapra történő feltámadásáról^{xvi} beszélünk: noha Nagypéntek délutánjától Húsvétvasárnap hajnalig nem telik el több másfél napnál, a bibliai értelmezés szerint ez az x + 1 + y nap három napként értelmezendő. A fentiekre hivatkozva ma több kutató azt tartja valószínűnek, hogy az apostol által említett három éven valójában két évet kell értenünk.^{xvii}

Az arábiai utazás célját tekintve kétféleképpen vélekedik a szakirodalom: a kutatók egyik része úgy tartja, hogy Pál térítési céllal ment Arábiába, míg mások azt gondolják, hogy a csendes készülődés időszaka volt ez számára – itt készült föl az előtte álló, embert próbáló apostoli pályafutására, a missziós utakra, vagy éppen rendezte gondolatait, hogy lecsillapodjék benne a damaszkuszi látomás sorsfordító istenélménye.

A térítő szándékú arábiai út képviselői azzal érvelnek, hogy Pál látomása és gyógyulása után nyomban prédikálni kezdett Damaszkuszban is – nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy ugyanezt tette Arábiában is. Az arábiai misszióknak azonban semmilyen nyomát nem találjuk (azaz nem alakul ottani keresztény gyülekezet), és ezt a tényt a kutatók egy része úgy értelmezi, hogy Pál nyilván csak rövid időt töltött ott, ezért valószínű, hogy csak néhány Damaszkuszhoz közel fekvő várost keresett fel, és missziója végül kudarcba fulladt.^{xviii} Egy esetleges hosszabb arábiai térítőútnak pedig az a szokás mond ellent, hogy az apostolok Jézus utasításának megfelelően kettesével jártak (Mk. 6,7.), és ehhez a szokáshoz a későbbiekben Pál is tartotta magát.^{xix}

Mások úgy látják, lélektanilag érthető, hogy Pálnak igénye támadt gondolatai rendezésére, mielőtt nekilátott volna apostoli munkájának, hiszen Jézus is elvonult a pusztába, mielőtt elkezdte nyilvános működését Galileában.^{xx} Azt azonban talán felesleges is volna bizonygatni, hogy mennyire valószínűtlen azt feltételezni, hogy három éven át elmélkedett, mielőtt visszatért Damaszkuszba. Az Újszövetségből kirajzolódó Pál aktív, urbánus közegben otthonosan mozgó és azt kereső ember lehetett.^{xxi} Ha Jézus mintegy negyven napig volt a pusztában, akkor Pál nem bírhatott ki három évet. Martin Hengel ráadásul azt is megjegyzi, hogy a Galata-levélben nem az szerepel, hogy elment a

pusztába (*eis tén erémon*), ahogy Jézus tette, hanem Arábiába (*eis Arabian*), ami azt valószínűsíti, hogy hosszabb útra indult, és nem csak a Damaszkusz-környéki elhagyatott vidékre vonult vissza.^{xxii}

Az elmékedési célzatú utazást feltételező csoportba tartozik N. T. Wright értelmezési kísérlete is.^{xxiii} Wright szerint Pál a zsidó farizeusok radikális shammaita szárnyához tartozott, és arabiai útjával az ószövetségi Illés próféta mintáját követte. Illés a Baál-papok lemészárlása után a Sinai (Hóreb)-hegyen húzódott meg, majd az Úr szavának biztatására és az ő utasításainak végrehajtására útnak indult, hogy újult erővel induljon vissza – *Damaszkusz felé* (1Kir 19,15.). Wright párhuzamot von a keresztényeket üldöző Pál és a Baál papjait legyilkoló próféta között. Ahogy Illés is erejét veszve elbújik a Hóreb barlangjaiban, úgy húzódik vissza a látomástól összetört Pál is, majd visszatér Damaszkuszba, hogy érvényt szerezzen mindannak, amit magányában az Úr mondott neki.

A Nabateus Királyság

Már korábban utaltam rá, hogy az arabiai út földrajzi célpontja a *nabataioi*-nak nevezett sémi arab nép országa lehetett, amely fénykorát élte IV. Aretas király uralmának csaknem fél évszázada alatt (Kr. e. 9/8-tól Kr. u. 39/40-ig).^{xxiv} A szicíliai Diodóros még nem tartotta sokra a nabateusok országát a Kr. e. 1. században: „egy olyan földet laknak, amely sivatagos és vízben szegény, és csak egy kicsiny része terem gyümölcsöket. Rablók módjára élnek: gyakran lerohanják és fosztogatják a környező vidékeket, és harcban igen nehéz legyőzni őket.”^{xxv} Egészen más képet fest azonban az arabokról Strabón a Krisztus születése körüli időszakban. Tanúsága szerint a nabateusok igen jól szervezett államot hoztak létre, melynek központja az egyik leghíresebb ókori romváros, Petra volt. Strabón így ír róluk:

A nabateusok fővárosa az ún. Petra; ez ugyanis egy különben lapos és sík helyen fekszik, de sziklaktól van körülveve... Az uralkodójuk mindig a királyi család valamelyik tagja, a királynak a helyettese az egyik barátja, akít testvérének nevez. A kormányzatuk nagyon jó. Kortársunk, Athénodóros bölcselő, aki járt Petrában is, csodálkozva beszélt róluk; sok római és sok egyéb ott tartózkodó idegent talált náluk; azt látta, hogy az idegenek gyakran pereskedtek egymással és a bennszülöttekkel, de a bennszülöttek egymást soha sem panaszták be, hanem teljes békességgel éltek egymással.^{xxvi} (16,4,21.)

Strabón leírása alapján láthatjuk, hogy Petra, a Nabateus Királyság fővárosa igen forgalmas hely volt, ahol számos idegen megfordult, ám az is kitűnik, hogy Petra még nem régóta számított ennyire közkedvelt helynek: Athénodórosnak feltűnt, hogy a városban sürgölődő idegenek és a helyiek viselkedése látványosan eltér egymástól. A nabateusok még nem vették át a rómaiak és talán más hellénizált népek pereskedő szokásait.

Korszakunk, azaz a 30-as évek nabateus történelmére vonatkozóan Iosephus tájékoztat.^{xxvii} Ekkoriban háború tört ki IV. Aretas nabateus és Héródés Antipas júdeai király között. Antipas ugyanis megcsalta a feleségét, IV. Aretas leányát, az unokahúgával, Héródiasszal. Amikor Aretas leánya tudomást szerzett arról, hogy ura megígérte Héródiásnak, hogy feleségül fogja venni, az apjához menekült. Valószínű azonban, hogy ez csak ürügyül szolgálhatott a háborúra, annál is inkább, mert Iosephus szerint a fegyveres konfliktusra csak évekkel később került sor. A valódi ok egy vitatott terület hovatarozása lehetett, amely korábban a 34-ben elhunyt Philippos (Héródés Antipas testvére) birtokában volt.^{xxviii} A valamikor 34 és 36 között zajló összecsapásban Aretas bizonyult erősebbnek, a legyőzött Antipas azonban Tiberius császárhoz fordult segítségért. A princeps nem nézte jó szemmel a birodalom határvidékén folyó összecsapást, és megbízta Vitellius syriai procuratort, hogy legióival büntesse meg a nabateusokat, és hozza elé Aretast élve vagy halva. Tiberius 37 márciusában bekövetkező halála mentette meg Aretas életét, mert a princeps halálhírére visszafordultak a támadásba lendülő syriai csapatok.

Mivel Pál apostol arabiai útját is nagyjából a 30-as évek közepére szokás datálni, azaz a nabateus-zsidó konfliktus időszakára, Martin Hengel felvetette, hogy Aretas és Antipas háborúja (és különösen Vitellius támadása) hatással lehetett az apostol arabiai tartózkodására is – netán éppen ez vetett véget neki.^{xxix} Ezt megerősítő érvként éppen a fentebb idézett 2Kor. 11,32-t szokás felhozni, azaz maga Aretas király nyúl Pál után Damaszkuszban, miután az már távozott Arábiából. Más forrás azonban nem erősíti meg ezt a feltételezést – ráadásul a nabateus király fennhatóságának damaszkuszi kiterjesztéséről erre a korszakra vonatkozóan nyugtalanítóan keveset tudunk. Pál második korinthusi levele ugyanis az egyetlen forrás, amely azt állítja, hogy IV. Aretas Damaszkusz ura volt. Ennek igazolására elég volna egy Damaszkuszban talált Aretas-veret, azonban semmilyen numizmatikai lelet sem tanúsítja a nabateus fennhatóságot.^{xxx}

A múlt századi régészeti feltárások jelentős mértékben gazdagították ismereteinket a nabateus kultúráról. A nabateusok letelepedés előtti, nomád korszakából származó napisten (Đū Sharā – ‘a Hegyek Ura’) a hellénisztikus korban szinkretizálódott, és Zeusszal, illetve Dionysossal kezdték azonosítani: ezt tanúsítja a hellén attribútumok megjelenése a pénzvereteken és a szobrokon is.^{xxxi} Hasonló a helyzet Atargatisszal, az ősi sémi termékenység-istennővel is. De nem csak a szink-

retizmusban mérhető le a nabateusok hellénizmusa, hanem különösképpen az építészetben: a korábban a római hódítás (Kr. u. 106) utánra keltezett petrai kolostorról és a híres kincstárról kiderült, hogy IV. Aretas király uralkodásának idején épültek.^{xxxii} A

ⁱ Lukács (ApCsel. 26,20) beszámolója szerint valójában Pál nem evangéliumot hirdet, hanem (a szinoptikus evangéliumok mintájára) azt, hogy "térjenek meg (alakítsák át a gondolkodásukat), forduljanak az Istenhez, és cselekedjenek a megtérésükhöz méltó módon". Pálnak a cselekedetek és a hit viszonyáról alkotott tanításának ismeretében legalábbis különös ez a leírás, amely ráadásul ellentmond az ApCsel. 9,20.22-nek is.

ⁱⁱ Martin Hengel felhívja a figyelmet arra, hogy Pált a saját tanítványai (hoi mathétai autu) mentették meg. A páli gondolatvilágban egyébként egyáltalán nem használt mathétés szó Lukács tolmácsolásában arra utal, hogy Pálnak ekkorra már voltak követői Damaszkuszban a keresztények körében. (Hengel–Schwemer [n. 7.]: 129.) Egy alternatív olvasat szerint azonban nem szerepel a birtokos viszony: "A tanítványok azonban kiszöktették éjszaka..."

ⁱⁱⁱ ApCsel. 9,29; 22,17–21. Pált elűzték Ikónionból és csaknem megkövezték Lystrában, hamarosan mégis visszatért mindkét városba, ld. ApCsel. 14,5–21.

^{iv} Gecse Gusztáv – Horváth Henrik: *Bibliai kislexikon*. [Budapest], 1978: p. 177. illetve Bulányi György: *Merre ne menjek? – Hogyan lett a tarsusi Saulból Szent Pál?* Budapest, 2008: pp. 10–19.

^v Josephus: *A zsidók története* I,221.

^{vi} Hengel–Schwemer (n. 7.): pp. 128–129.

^{vii} Pál megtérésének és működésének abszolút kronológiáját mind a mai napig nem lehet megnyugtatóan tisztázni, mert nagyon kevés megbízhatóan datálható forrás áll rendelkezésre, amelybe beilleszhető volna az NT által úgy-ahogy rekonstruálható relatív kronológia. Ezért nem az a célom az alábbiakban, hogy állást foglaljak a szakkönyvekben található, abszolút kronológiát kínáló változatok egyike mellett, hanem arra törekszem, hogy a damaszkuszi látomástól a Jeruzsálemben tett látogatásig eltelt időszak kronológiáját tisztázzam, különös gondot fordítva az arabiai tartózkodás időtartamának megállapítására. Az abszolút kronológia felállítására vonatkozó kísérletekhez ld. Schroeder, F.: *Paul, Apostle, St.* In: *New Catholic Encyclopedia*. Vol XI. (szerk. The Catholic University of America) New York, 1967: p. 2.; Lüdemann, Gerd: *Paulus, der Heidenapostel*. Bd. 1. *Studien zur Chronologie*. Göttingen 1980: pp. 272–273.; Roloff, Jürgen: *Paulus*. In: *Evangelisches Kirchenlexikon*. *Internationale theologische Enzyklopädie*. Bd. 3. (szerk. Erwin Fahlbusch et. al.) Göttingen, 1992: p. 1089.; Suhl, Alfred: *Paulinische Chronologie im Streit der Meinungen*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.26.2* (1995) pp. 939–1188.

^{viii} A hosszú-Arábia álláspont szerepel a *New Catholic Encyclopedia* (Schroeder [n. 14.]: p. 5.) és a *Katolikus Lexikon* (Tóth Kálmán: *Pál, apostol, szent*. In: *Katolikus Lexikon*. III. köt. [szerk. Bangha Béla] Budapest, 1932, 475–477: p. 475.) 'Pál'-címszavában, valamint a katolikus vallástörténeti irodalomban jelentős J. Holzner *Paulusában* (Josef Holzner: *Paulus. Sein Leben und seine Briefe*. Freiburg, 1959²⁴. [Magyarul: *Szent Pál*. Ford. Fekete Antal. Budapest, 1982]: pp. 57–58.).

^{ix} A hikanos a nagyszótár és a patrisztikai szótár szerint is azt jelenti, hogy 'elég, elegendő'. (Ld. a hikanos címszót az alábbi szótárakban: *A Greek-English Lexicon. With Revised Supplement*. [edd. Liddell, H. G. – R. Scott – H. S. Jones] Oxford, 1996⁹ ill. *A Patristic Greek Lexicon*. [ed. Lampe, G. W. H.] Oxford, 1961–68.) Lukács szóhasználatában azonban ez a szó gyakran 'sok, nagy' jelentésben szerepel, vö. phós hikanon – 'nagy fény' (ApCsel. 22,6); agelé choirón hikanón – 'sok sertésből álló konda' (Lk. 8,32).

^x Ld. még *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. (edd. F. L. Cross & E. A. Livingstone) London, 1974²: p. 1046.

^{xi} McGarvey, J. C.: *Those three years in Arabia*. In: J. C. McGarvey: *Short Essays in Biblical Criticism*. Cincinnati, 1910, 247–250: pp. 247–250.

^{xii} Vö. Lüdemann (n. 14.): p. 85.

^{xiii} McGarvey (n. 18.): p. 249.

^{xiv} A teljesség igénye nélkül: Maccoby, Hyam: *The Mythmaker. Paul and the Invention of Christianity*. New York, 1986: p. 105.; Haacker, Klaus: *Zum Werdegang des Apostels Paulus. Biographische Daten und ihre theologische Relevanz*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.26.2* (1995): p. 917.; Saffrey, Henry-Dominique: *Histoire de l'apôtre Paul, ou Faire chrétien le monde*. Paris 1991. (Magyarul: *Pál apostol története, avagy tegyének kereszténnyé a világot*. Ford. Kísdi Nóra. Újvidék 2001.): pp. 27–28.; Murphy-O'Connor, Jerome: *Paul. His Story*. Oxford, 2004. (Magyarul: *Pál története*. Ford. Liska Endre. Budapest, 2007.): pp. 49–51.

^{xv} Ld. a *The Catholic Encyclopedia* és az *Evangelisches Kirchenlexikon* Pál apostolról szóló szócikkeit.

^{xvi} Ld. Lk. 24,7.

^{xvii} Lüdemann (n. 14.): p. 83.; Hengel–Schwemer (n. 7.): p. 107.

^{xviii} Murphy-O'Connor szerint a nabateusok zsidó kémnek tekinthették az apostolt, ezért ellenségesen fogadták őt. „A fentiek alapján [...] legfeljebb egy hétre becsülném arabiai tartózkodását. [...] Ennek a nem túlságosan megfontolt vállalkozásnak az egyetlen jelentősége, hogy arra utal, Pál kezdetől fogva a pogányok misszióját tekintette fő feladatának.” (Murphy-O'Connor [n. 21.]: p. 51.)

^{xix} Hengel–Schwemer (n. 7.): p. 109.

^{xx} Mt. 4,1–11.; Mk. 1,12.13.; Lk. 4,1–13.

^{xxi} Wilson, A. N.: *Paul: The Mind of the Apostle*. New York–London, 1997: p. 81.

^{xxii} Hengel–Schwemer (n. 7.): p. 109.

^{xxiii} Wright, N. T.: *Paul, Arabia, and Elijah* (Galatians 1:17) *Journal of Biblical Literature* 115.4 (1996): pp. 683–692.

^{xxiv} A nabateus történelem összefoglalásához ld. Höfner, Maria: *Arabien*. In: *Reallexikon der Antike und Christentum* 1 (1950): p. 575–585.; Negev, Avraham: *The Nabateans and the Province of Arabia*. In: *Aufstieg und*

Niedergand der römischen Welt II.8 (1977): p. 520–686.; Toral-Niehoff, Isabel: Nabataioi, Nabatäer. In: *Der Neue Pauly* 8 (2000): p. 658.

^{xxv} Diodóros Sic. 2,48,1. (B. D. fordítása)

^{xxvi} Strabón: *Geógraphika* 16,4,21. (Földy József fordítása)

^{xxvii} Iosephus: *A zsidók története* 18,109–115.; 18,120–126.

^{xxviii} Iosephus: *A zsidók története* 18,106.

^{xxix} Hengel–Schwemer (n. 7.): p. 112.

^{xxx} Negev (n. 31.): p. 569.: „The existence of a Nabatean ruler at Damascus at this time has never been satisfactorily explained.”

^{xxxi} Hammond, Philip: *The Nabataeans: Their History, Culture and Archaeology*. Gothenburg, 1973: p. 96.

^{xxxii} Bowersock, Glen Warren: *Roman Arabia*. Cambridge–Massachusetts, 1983: p. 62.